ANA BÖLÜM

SES BİLGİSİ

2. Ünsüz Olayları

Ünsüz olayı, sözcük ek aldığında, türetildiğinde veya birleştiğinde ünsüzlerin değişmesi, düşmesi ya da türemesidir.

2.1 Ünsüz benzeşmesi

Ünsüz benzeşmesi, sert ünsüzle biten bir sözcüğe gelen ekin başındaki c, d veya g sesinin sırasıyla ç, t veya k olmasıdır.

- Sert ünsüzle biten sözcüklere gelen bazı eklerin başındaki ünsüz sertleşir.
- Sert ünsüzler f, s, t, k, ç, ş, h, p olarak hatırlanabilir.
- Türkçede f, s, t, k, ç, ş, h, p sert ünsüzlerdir. Sert ünsüzle biten sözcüğe c, d, g ile başlayan uygun ek geldiğinde ekin başı sertleşebilir. “Kitap-cı” yerine “kitapçı”, “sınıf-da” yerine “sınıfta” yazılır. Bu olayda kökün sonu değil ekin başı değişir. Değişimin yerini göstermek benzeşmeyi yumuşamadan ayırır.

FISTIKÇI ŞAHAP

Bu sözdeki ünsüzler f, s, t, k, ç, ş, h, p sert ünsüzlerini hatırlatır. Sert ünsüzden sonra uygun ekin c/d/g başlangıcı ç/t/k olabilir: sınıf-ta, kitap-çı. Kodlama her ekin başlangıcının mutlaka değişeceği anlamına gelmez.

ÖRNEK

Kitap sözcüğüne -cı gelince kitapçı olur.

AÇIKLAMA

Sondaki sert p korunur. Ekin c sesi ç'ye dönüşür.

ÖRNEK

Süt + cü → sütçü.

AÇIKLAMA

Kökün t'si korunur. Ekin başındaki c sertleşerek ç olur.

ÖRNEK

Afişi sınıfta gördük.

AÇIKLAMA

“Sınıf”tan sonra bulunma eki -ta biçimini alır. Ekin başındaki ünsüz sertleşir.

ÖRNEK

Yeni bir kitapçı açıldı.

AÇIKLAMA

Sert p’den sonra ekin başında ç kullanılır.

2.2 Ünsüz yumuşaması

Ünsüz yumuşaması, bazı sözcüklerin sonundaki p, ç, t, k seslerinin ünlüyle başlayan ekten önce b, c, d, g veya ğ seslerine dönüşmesidir.

- p, ç, t, k ile biten bazı sözcükler ünlüyle başlayan ek alınca son sesini b, c, d, ğ veya g'ye dönüştürür.
- Her sözcükte yumuşama olmaz.
- Sözcük sonundaki p, ç, t, k seslerinin ünlüyle başlayan ek öncesinde b, c, d, g/ğ seslerine dönüşmesi incelenir. Bütün sözcükler bu değişimi geçirmek zorunda değildir.
- Kitap-kitabı ile hukuk-hukuku karşılaştırılır. Yumuşama olacak diye sözcüğün yerleşmiş yazımı değiştirilmez.
- Özel adlarda söyleyişte değişiklik olsa bile kökün yazımı korunur: Ahmet'i, Zonguldak'a.
- Yumuşamada ise sözcüğün sonundaki p, ç, t, k ünlüyle başlayan ekin önünde değişebilir. “Dolap-ı” birleşmesi “dolabı” olur. Her sözcükte değişim beklenmez. “Topu, saçı, sütü” biçimlerinde ses korunur. Özel adlarda söyleyişte yumuşama duyulsa da yazıda adın son harfi değiştirilmez. Yazım ile ses olayı ayrı değerlendirilir.

P - Ç - T - K

Yumuşamaya açık dört son ünsüzü birlikte hatırla: kitap-kitabı, ağaç-ağacı, kanat-kanadı, renk-rengi. Değişim kökün sonunda olur. Her p/ç/t/k mutlaka yumuşamaz: topu, saçı, sütü, hukuku.

Değişen ünsüzü bulma

Olay	Değişimin yeri ve örnek
Benzeşme	Sert ünsüzden sonra ekin başındaki c, d, g sertleşebilir: kitap + da → kitapta. Değişen ekin ünsüzüdür.
Yumuşama	Sözcük sonundaki p, ç, t, k; ünlüyle başlayan ek önünde b, c, d, ğ/g olabilir: kitap + ı → kitabı; renk + i → rengi.
Sınır	Yumuşama her sözcükte olmaz: atı, saçı, hukuku. Özel adlarda söyleyişteki yumuşama yazıya geçirilmez: Ahmet’i.

ÖRNEK

Kanat sözcüğü ünlüyle başlayan ek aldığında kanadı olur.

AÇIKLAMA

Kök sonundaki t sesi d'ye dönüşmüştür.

ÖRNEK

Çiçek + i → çiçeği.

AÇIKLAMA

Ünlüyle başlayan ek, son k sesinin ğ'ye dönüşmesine yol açar.

ÖRNEK

Çocuk dolabı açtı.

AÇIKLAMA

“Dolap” sözcüğünün sonundaki p, ünlüyle başlayan ekten önce b olur.

ÖRNEK

Ağacı birlikte diktik.

AÇIKLAMA

“Ağaç” sözcüğünün ç sesi, belirtme eki alınca c’ye dönüşür.

2.3 Ünsüz düşmesi

Ünsüz düşmesi, sözcük ek aldığında veya başka bir sözcükle birleştiğinde bir ünsüzünün düşmesidir.

- Eklenme veya türeme sırasında kökteki bir ünsüz düşer.

ÖRNEK

Küçük sözcüğüne küçültme eki gelince küçücük biçimi oluşur.

AÇIKLAMA

Kökün sonundaki k düşmüştür.

ÖRNEK

Ufak + cık → ufacık.

AÇIKLAMA

Kökün sonundaki k düşer.

ÖRNEK

Alçacık duvardan atladım.

AÇIKLAMA

“Alçak” sözcüğü küçültme eki alırken k sesini yitirir.

ÖRNEK

Minicik bir kedi gördük.

AÇIKLAMA

“Minik” sözcüğüne küçültme eki geldiğinde kökün sonundaki k düşer.

2.4 Ünsüz türemesi

Ünsüz türemesi, sözcüğün ilk biçiminde bulunmayan bir ünsüzün ortaya çıkmasıdır.

- Birleşme sırasında aynı ünsüzün tekrarlanması gibi yollarla yeni bir ünsüz ortaya çıkar.

ÖRNEK

His ve etmek birleşince hissetmek yazılır.

AÇIKLAMA

S sesi ikizleşmiştir.

ÖRNEK

Zan + etmek → zannetmek.

AÇIKLAMA

Birleşmede n sesi ikizleşir.

ÖRNEK

Hatasını hissetti.

AÇIKLAMA

“His” ile “etmek” birleşirken s sesi ikizleşir.

ÖRNEK

Başvuru reddedildi.

AÇIKLAMA

“Ret” ile “etmek”in birleşmesinde d ikizleşir.

2.5 Ulama

Ulama, arada duraklama olmadığında sözcük sonundaki ünsüzün sonraki sözcüğün başındaki ünlüye bağlanarak söylenmesidir.

- Ünsüzle biten sözcük, ardından ünlüyle başlayan sözcüğe duraklamadan bağlanarak söylenir.
- Bu, konuşmayla ilgilidir; sözcüklerin ayrı yazılışı değişmez.
- Ulama, bir sesin eklenmesi değil söyleyişte bağlantıdır. “Son adım” sözü aralıksız söylendiğinde n sesi sonraki ünlüyle bağlanır. Noktalama veya anlamın gerektirdiği durak varsa bu bağlantı zorunlu değildir. Kaynaştırma ünsüzleri ise bazı eklerle kök arasında ortaya çıkar. “Araba-y-a” biçiminde y iki ünlü arasındadır. “Ev-i-n-e” sözündeki n, üçüncü kişi iyelik ekiyle hâl eki arasındaki zamir n’si olarak da adlandırılır.

YAŞASIN: Y - Ş - S - N

Okul dil bilgisinde kaynaştırma harflerini hatırlatmak için kullanılır: araba-y-a, iki-ş-er, araba-s-ı, o-n-a. Bunların hepsi aynı dil bilimsel kökene sahip değildir; üçüncü kişi iyelik sonrası n, zamir n’si olarak da adlandırılır. Kodlama bu farkı ortadan kaldırmaz.

ÖRNEK

"Bir elma alır mısın?" sözünü duraklamadan okuyun.

AÇIKLAMA

Bir sözcüğünün sonundaki r, elma sözcüğünün ilk ünlüsüne bağlanabilir.

ÖRNEK

Son adım sözünü duraklamadan okuyun.

AÇIKLAMA

Son sözünün n sesi adım sözcüğünün ilk ünlüsüne bağlanır; yazımda sözler ayrıdır.

ÖRNEK

Bir elma aldım.

AÇIKLAMA

Konuşurken r sesinden e'ye kesintisiz geçilebilir. Yazım değişmez.

ÖRNEK

Son adım zordu.

AÇIKLAMA

Arada duraklama olmadan söylendiğinde "son"un n'si sonraki ünlüye bağlanır.

2.6 Özel adın yazımı

Özel adın son ünsüzü, ünlüyle başlayan ek aldığında yazıda korunur.

ÖRNEK

Ahmet'e seslendim.

AÇIKLAMA

Ad t ile yazılmaya devam eder.

ÖRNEK

Zonguldak'a gittim.

AÇIKLAMA

Adın son k'si yazıda korunur.

ÖRNEK

Sinop'a gittik.

AÇIKLAMA

Özel ad ek alırken yazıda p korunur. Söyleyişte yumuşama duyulabilir.

ÖRNEK

Zonguldak'a vardık.

AÇIKLAMA

Yazıda adın sonundaki k korunur. Ölçünlü söyleyişte bu ses yumuşayabilir.

2.7 Özel adın söyleyişi

Yazılı biçim ile sesli okuma aynı ayrıntıyı her zaman göstermez.

- Bazı özel adların son sesi ekle birlikte söyleyişte yumuşar.

ÖRNEK

Ahmet'e sözü sesli okunurken t yumuşayabilir.

AÇIKLAMA

Yazımda Ahmed'e biçimi kullanılmaz.

ÖRNEK

Zonguldak'a söylenirken k sesi yumuşayabilir.

AÇIKLAMA

Okuma özelliği yazılı özel adı değiştirmez.

ÖRNEK

Sinop'a gittik.

AÇIKLAMA

Özel ad ek alırken yazıda p korunur. Söyleyişte yumuşama duyulabilir.

ÖRNEK

Zonguldak'a vardık.

AÇIKLAMA

Yazıda adın sonundaki k korunur. Ölçünlü söyleyişte bu ses yumuşayabilir.

Karıştırılan kavramlar

Yumuşamanın her sözcükte olmaması

p, ç, t, k ile biten her sözcükte yumuşama gerçekleşmez.

- Sözcüğün yerleşmiş biçimi esas alınır.
- Özel adlarda yazımın korunması ile söyleyişte duyulan değişim de ayrı değerlendirilir.

ÖRNEK

At + ı → atı; kanat + ı → kanadı.

AÇIKLAMA

At sözcüğünün t'si korunmuştur; kanat sözcüğünün t'si d'ye değişmiştir. Tek bir ekin gelmesi bütün sözcükler için aynı ses olayını zorunlu kılmaz.

ÖRNEK

Topu bana ver.

AÇIKLAMA

"Top" sözcüğünün p sesi, ünlüyle başlayan eke rağmen değişmez.

ÖRNEK

Saçı uzamış.

AÇIKLAMA

“Saç” sözcüğünün sonundaki ç ek aldığında korunur.

ÖRNEK

Çocuk dolabı açtı.

AÇIKLAMA

“Dolap” sözcüğünün sonundaki p, ünlüyle başlayan ekten önce b olur.

Birleşmede birden fazla değişim

Birleşik sözcük oluşurken yalnız tek olay aramak bazı örnekleri eksik açıklar.

- Değişen ses ve eklenen ses ayrı ayrı gösterilebilir.
- Son biçim, iki sözcüğün ilk biçimleriyle karşılaştırılır.
- Ünsüz düşmesinde mevcut ses azalır. “Küçük-cük” birleşmesi “küçücük” olur. Ünsüz türemesinde ses artar. “His etmek” birleşmesi “hissetmek” olur. Bazı birleşmelerde birden fazla olay bulunabilir. “Ret etmek” birleşmesinde t sesi d’ye dönüşür ve d ikizleşir. İncelemede hem ilk biçim hem sonuç yazılmalıdır.

ÖRNEK

Ret + etmek → reddetmek.

AÇIKLAMA

Ret sonundaki t, d biçimine dönüşmüş; d sesi ikizleşmiştir. Sözcükte ses değişimi ve ünsüz türemesi birlikte görülür.

ÖRNEK

Bu teklifi reddetti.

AÇIKLAMA

“Ret” ile “etmek” birleşirken t sesi d’ye dönüşür ve d ikizleşir.

ÖRNEK

Hatasını hissetti.

AÇIKLAMA

“His” ile “etmek” birleşirken s sesi ikizleşir.

ÖRNEK

Başvuru reddedildi.

AÇIKLAMA

“Ret” ile “etmek”in birleşmesinde d ikizleşir.

Değişen ünsüzün yeri

Benzeşmede sözcüğün sonundaki sert ünsüz, ekin başındaki ünsüzü etkiler.

- Yumuşamada sözcüğün kendi son sesi değişir.
- Düşmede var olan ses kaybolur; türemede yeni ses ortaya çıkar.
- Sözcüğü kök ve ekleriyle göstermek bu dört olayı ayırır.

ÖRNEK

Kitap + cı → kitapçı; kitap + ı → kitabı.

AÇIKLAMA

Kitapçı örneğinde ekin c sesi ç olur: benzeşme. Kitabı örneğinde kökün p sesi b olur: yumuşama. İki örnekte değişen sesin yeri farklıdır.

ÖRNEK

Afişi sınıfta gördük.

AÇIKLAMA

“Sınıf”tan sonra bulunma eki -ta biçimini alır. Ekin başındaki ünsüz sertleşir.

ÖRNEK

Yeni bir kitapçı açıldı.

AÇIKLAMA

Sert p’den sonra ekin başında ç kullanılır.

ÖRNEK

Ağacı birlikte diktik.

AÇIKLAMA

“Ağaç” sözcüğünün ç sesi, belirtme eki alınca c’ye dönüşür.

İki ses olayını yerleriyle ayırma

Önce kökün son harfini, sonra ekin ilk harfini işaretleyin.

- Değişme kökte ve ekte farklı sonuçlar doğurur.
- Aynı köke farklı ekler geldiğinde farklı olaylar görülebilir.

ÖRNEK

Ağaç + dan → ağaçtan.

AÇIKLAMA

Kökün ç sesi korunur. Ekin başındaki d, sert ünsüzden sonra t olur. Değişim ekte gerçekleşir.

ÖRNEK

Ağaç + ı → ağacı.

AÇIKLAMA

Bu kez ç sesi c olur. Değişim kökün sonunda gerçekleştiğinden ünsüz yumuşamasıdır.

ÖRNEK

Afişi sınıfta gördük.

AÇIKLAMA

“Sınıf”tan sonra bulunma eki -ta biçimini alır. Ekin başındaki ünsüz sertleşir.

ÖRNEK

Yeni bir kitapçı açıldı.

AÇIKLAMA

Sert p'den sonra ekin başında ç kullanılır.

Ayırt etme ve kontrol

• Benzeşmede çoğunlukla ekin başındaki ünsüz, yumuşamada sözcüğün sonundaki ünsüz değişir. Değişimin nerede gerçekleştiğini işaretleyin.

• Yumuşamayı her sözcük için zorunlu kural sanmayın. "Atı" ve "kanadı" örnekleri aynı ekten önce farklı davranır.

PÜF NOKTASI

Ulama bir yazım birleştirmesi değildir. Söyleyişte sesler bağlansa da "bir elma" ayrı yazılır.

DİKKAT

Benzeşmede çoğunlukla ekin başı, yumuşamada kökün sonu değişir. Bu iki yeri belirlemek, olayları karıştırmayı önler.